

Eski Türkçede Altın, Astın, Ortun, Üstün Sözcükleri Üzerine

PROF. DR. ÜMİT HUNUTLU*

Öz

Eski Türkçedeki *altın*, *astın*, *üstün*, *ortun* sözcükleri anlam ve görev bakımından çeşitlilik gösterir. Bu sözcüklerin kendine has kullanım özellikleri mevcuttur. Cümle içindeki görevleri ve anlamları günümüz Türkçesiyle çoğunlukla örtüşmemektedir, ancak benzer kullanımları bazı çağdaş Türk lehçelerinde tanıklamak mümkündür. İncelenen sözcüklerin morfolojik nitelikleri hakkında araştırmacılar tarafından daha önce farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu sözcüklerin sonundaki ekin $/+TIn/ \sim /+t-(I)n/ \sim /+t+(I)n/ \sim /+(I)n/$ olabileceğine dair açıklamalar yapılmıştır. Oysaki eklerin açıklanan işlevleri ile bu sözcüklerin Eski Türkçedeki kullanım şekilleri uyuşmamaktadır. Eski Türkçeye ait metinlerden derlediğimiz örneklerde bu sözcüklerin vasıta hâli veya ayrılma hâli görevi bulunmamaktadır. Bu sözcükler sonundaki $/+(I)n/$ ekinin, hâl eki göreviyle katkı sunduğu düşünülse de aynı sözcüklerin sıfat göreviyle kullanılması $/+(I)n/$ ekinin hâl eki mi yoksa farklı bir ek mi olduğu konusunda tereddütlere sebep olur. Çünkü sıfatlar ek almadan isimlere bağlanır. Bir sıfatta vasıta ekinin kullanılmış olması izahı güç bir durumdur. Bu çalışmada Eski Türkçe metinlerde *altın*, *astın*, *ortun*, *üstün* sözcüklerinin doğrudan isim, sıfat, zarf veya edat kullanımları derlenmiş ve bu örneklerden hareketle çıkarımda bulunulmuştur. Eski Türkçede yaygın bir şekilde kullanılan *altın*, *astın*, *ortun*, *üstün* yön isimleri görev, tür ve yapı bakımından ele alınmıştır. İncelenen sözcüklerin kullanım özellikleri ortaya konulmuştur. Buna bağlı olarak sözcükler hakkında yeni morfolojik açıklamalara yer verilmiştir.

Anahtar sözcükler: Sözcük türleri, Eski Türkçe, köken bilgisi, biçim birimi, pekiştirme biçim birimi

On the Words Altın, Astın, Ortun, Üstün in Old Turkish

Abstract

The words *altın*, *astın*, *ortun*, *üstün* in Old Turkish vary in terms of meaning and function. These words have their own unique usage characteristics. Their functions and meanings in sentences do not usually coincide with today's Turkish. It is possible to witness similar uses in some contemporary Turkish dialects. Different opinions have been put forward by researchers about the morphological characteristics of the words examined. Explanations have been made that the suffix at the end of these words could be $/+TIn/ \sim /+t-(I)n/ \sim /+t+(I)n/ \sim /+(I)n/$. The explained functions of the suffixes do not match the way these words were used in Old Turkish. In the examples we have collected from Old Turkish texts, these words do not have the instrumental case or ablative case.

* Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E: posta: umerit.hunutlu@erdogan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1410-1203>
Gönderim tarihi: 1 Eylül 2025 Kabul tarihi: 29 Ekim 2025

While these words have the forms *alt*, *üst*, *ast*, *ortu*, the use of their extended forms with */(I)n/* as adjectives requires us to review the functions of the */(I)n/* suffix. Structures based on the forms “possessive suffix + accusative case suffix” / “possessive suffix + instrumental case suffix” / “only instrumental case suffix” added directly to the stems *alt*, *ast*, *ortu*, *üst* are outside the scope of this study. In this study, direction nouns *altın*, *astın*, *ortun*, *üstün*, which were widely used in Old Turkish, were discussed in terms of function, type and structure. Accordingly, new morphological explanations about the words are given.

Keywords: Word types, Old Turkish, etymology, morpheme, reinforcement morpheme

GİRİŞ

Altın, astın, ortun, üstün sözcükleri Eski Türkçede cümle içinde sıfat, zarf, edat görevleri üstlenmiştir. Bu yapılar bazen *alt*, *üst*, *ast*, *ortu* sözcüklerinin eksiz şekil ve görevlerini karşılamıştır. Bazı cümlelerde *alttaki*, *üstteki*, *ortadaki* sıfatlarıyla aynı görevde kullanılırken bazı cümlelerde *altta*, *üste*, *ortada* isimlerinde olduğu gibi yer tamlayıcısı fonksiyonu taşımıştır. Bu üç temel işlev bağlamdan anlaşılmaktadır. Sözcüklerin yapısal özelliklerinde herhangi bir değişiklik olmadığı gibi bu sözcükler başka bir ek de almaz. *Altın*, *astın*, *ortun*, *üstün* sözcüklerinin yer tamlayıcısı olarak görev üstlenmesi bu sözcüklerin sonundaki */(I)n/* ekinin, hâl eki görevine sahip olduğunu düşündürür. Aynı sözcüklerin sıfat göreviyle kullanılması */(I)n/* ekinin hâl eki olma tezini zora sokar. Çünkü sıfatlar ek almadan isimlere bağlanır. Bir sıfattan vasıta ekinin kullanılmış olması izahı güç bir durumdur. Bu sözcüklerin *alt*, *üst*, *ast*, *ortu* şekilleri varken */(I)n/* ile genişletilmiş şekillerinin sıfat olarak kullanılması */(I)n/* ekinin işlevlerini bir daha gözden geçirmeyi gerektirir.

Amaç

Eski Türkçede *altın*, *astın*, *ortun* ve *üstün* sözcükleri farklı görev ve anlamlarda kullanılmıştır. Görevce farklı ancak ses özellikleri aynı olan ekler bu köklere getirilmiştir. Böylece bu sözcüklerin kullanımlarında değişiklikler ortaya çıkmıştır. Örneğin, *altın* sözcüğü *bir şeyin altını*, ... *altıyla*, ... *altında*, ... *altındaki* veya doğrudan *alt* anlamına gelebilecek şekilde kullanılmıştır. Bu anlamlar bağlamdan hareketle belirginlik kazanır. Benzer durum diğer üç sözcük için de geçerlidir. Bu çalışmadaki amaç *altın*, *astın*, *üstün* ve *ortun*un Eski Türkçe metinlerdeki kullanım özelliklerini ve sözcük türlerini ortaya koymaktır. Ayrıca ek kalıplaşmasına bağlı olarak bu sözcüklerin gövdelerindeki eklerin niteliklerini belirlemektir.

Kapsam ve Yöntem

Alt, *ast*, *ortu*, *üst* gövdelerine doğrudan getirilen “iyelik eki + belirme hâli eki” / “iyelik eki + vasıta hâli eki” / “sadece vasıta hâli eki” biçimleri bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Çünkü bu gövdelere getirilen ekler rahatlıkla tanınabilir, bu yapılar morfolojik bir belirsizlik taşımaz. Bu çalışmada Eski Türkçe metinlerde *altın*, *astın*, *ortun*, *üstün* sözcüklerinin doğrudan isim, sıfat, zarf veya edat kullanımları derlenmiş ve bu örneklerden hareketle çıkarımda bulunulmuştur. Örnek alınan metinlerde farklı imla hususiyetleri bulunmaktadır. Sözcüklerin söz dizimsel özellikleri ve anlamı üzerine yoğunlaşıldığı için bu metinlerden alınan cümlelerin imlasına müdahale edilmemiştir.

İncelene Sözcüklerin Kökeni Hakkında

Gabain, /+TIn/ ayrılma hâinden bahsederken incelediğimiz sözcükleri şöyle açıklar: *Altın* < al + t + in “altta, alttan”, *üstün* < *üs + t + ün “üstte, üstten”, *ortun* < or* + t + un “ortada”, *içtin* “içte, içten”, *taşın* “dışarda, dışardan”, *oñtun* “sağda, sağdan”, *soltun* “solda, soldan”... (2007, s. 117). Gabain’e göre altın sözcüğü ayrılma hâli eki olan /+TIn/ ekini almıştır ancak etimolojik açıklamasında /t/ ve /in/ eklerini ayırmıştır.

Wilkins, altın sözcüğünün kökenine girmeden alt, aşağıda, altında, aşağıdaki anlamlarını sahip olduğunu gösterir. Maddeyi açıklarken seçtiği örneklerin çoğunda altın sıfat görevindedir (2021, s. 38,39).

Röhrborn, altın sözcüğünün kökünü *al (altında) olarak gösterir. Kelimeye donmuş bir ablatif eki eklenmiş olabileceğini veya /+t/ ~ /+d/ ekinden sonra /+(I)n/ enstrümantal ekinin gelmiş olabileceğini belirtir. Sözcüğü cümleye kattığı anlam özelliklerine göre dört başlıkta inceler: “1. alt, aşağıda, altında, aşağıda bulunan (çoğunlukla yer vb. bildiren sözcüklerden önce)”, “2. aşağıya, aşağıya doğru”, “3. altında, aşağısında (yer bildiren sözcüklerden sonra)”, “4. altına (yer bildiren sözcüklerden sonra)”. Bu gruplandırmaya uygun olan Eski Uygur Türkçesine ait örnek cümleleri sıralar (Röhrborn, 2015, s. 115, 116; 1977, s. 111).

Clauson, astın sözcüğünü değerlendirirken sözcüğün sıfat ve zarf görevleri olduğunu belirtir. Sözcüğün yapısında /+TIn/ ayrılma ekini tasarlar: “*asttın, see alt; syn. altın”. Sözcüğün bozulmuş şeklinin astan “upside down” olduğunu söyler (Clauson, 1972, s. 242). Benzer etimolojik açıklamayı üstün sözcüğü için de yapar.¹

Röhrborn, as veya astın sözcüklerine değinmez ancak kökeni Sanskritçe olduğunu düşündüğü ast sözcüğünden bahseder. “ast, aşun / ‘ST < skr. asta (UW 1994: 329a). Vgl. auch agasti! ... // arkasında güneşin battığı, batıdaki bir dağın adı: III yaguyu barıp a, tagta yanturu batup bo munta vānā gavyanadivipta y(a)rp tugar ärsär ol anto ançulayu ok [wie die Sonne] sich dem Berg Asta nāhert und hier (in diesem Kontinent) wieder untergeht und dann bestimmt dort im Godānīyadvīpa wieder aufgeht, ebenso...” (übers, so) UK 347; BT XXVI 12:1” (2015, s. 305).

Radloff, *ortan* maddesinde Sagay ve Şor lehçelerinden *ortan kol ve ortan sala* örneklerini vermiş ve sözcüğü *orta+n* biçiminde açıklamıştır (1894, s. 1068). *Orton* maddesinde Altay ve Teleütçe lehçelerinden örnekler vermiştir: Teleütçe “orton kol” örneğini ve “ay kan orton palazın pārdi” “Ay Han ortanca kızını verdi.”. Altaycadan ise “Orton ulı yanıp kälälä” “Ortanca oğlu döndüğünde” cümlelerini örnek göstermiştir (1894, s. 1071).

¹ *üsttün, see alt; liable to be confused with oblique cases of üst. S.i.a.m.l.g. except NE and with some distorted forms in NW like Kar. L. isne; T. üsnü, Uyğ. VIII ff. Bud. üstün... altın 'above... below', see altın: Civ. üstün ... altın ditto"; üstün, presumably 'north', is used in conjunction with öñdün, [altın] and kédin in describing the boundaries of a property USp. 30, 9-11; XIV Chin.-Uyg. Dict. shang 'above, upon' (Giles 9,729) üstün Ligeti 276; R I 1886: Xak. Xı üstün a Particle meaning fawq 'above'; hence one says andan üstün fauqahu Kaş. I 108: KB bular da en üstün 'the highest of these' (is Saturn) 131; 0.0. 18 (astın), 1836: XIII(?) Tef. üstün 'above' (Adj.), 'top' (Noun) 341: XIV Muh. al-a'lā 'higher' (opposite to 'lower' altın) üstün Mel. 14, 10; Rif. 90: Çağ. xv ff. üstün (spelt) (1) fawq wa fāyiq (quotns.); (2) the vowel sign fatha San. 75r. 15: Kom. xiv üstün 'above' (something Loc.) CCI, CCG; Gr. 270 (quotns.; but üstünde comes from üst); Kıp. XIII 'alā 'upon' (opposite to taht altın) üstün (vocalized üstēn) also üzüre (sic) Hou. 26, 20: XIV 'alā isne (sic) and üzre: (unvocalized) Bul. 15, 12; üstün fawq İd. 13: xv 'alā üstün Kāv. 35, 6: Osm. xiv ff. üstün 'upper, above' in several texts TTS I 749; II 957 (Clauson, 1972: 242, 243).

Clauson, *ortu* sözcüğünü açıklarken sözcüğün *ortun* formu olduğundan söz eder, ancak sözcüğün etimolojisi hakkında bilgi vermez (Clauson, 1972, s. 212). *ortu*: (*orto*:) originally “the middle, or centre, of anything”, hence “situated in the middle, medium, middling”, with some extensions of meaning, esp. in SW. S.i.a.m.l.g., almost always as *orta*, with one or two forms with -n (*ortan*, etc.) which is always an Adj. and noted as early as Uyğ. A metathesized form *otra*: occurs at least as early as XI, but is now rare. (Clauson, 1972, s. 203, 204).

Gülensoy, *orta* ve *ortan* sözcüklerini açıklarken sözcük kökünü **or* olarak verir. “*ortun*~OT. *Ortu*~*otra*. *Otru*, *utru* “önce; karşı, *orta* (DLT); < *or* “merkez; yer, taht” + *t* + *a* yön eki; ~*orto*; (Tel./TAS,77); *ortolık* ‘ada’; *orton* “ortanca”; *Orta* (Az. Kzk, Trkm, Uyg.); *Orto* (Kırg. Oyr., Tel., Yak.); *Ortu* (Soy.), *Orta* (Özb), *Urta* (Tat. Bşk. Tob.) *Ottura* (Uyg.) biçimindedir (2011, 631). Gülensoy’un *or* isim kökü tezi mantıklı olmakla birlikte sözcüğe getirilen /+t/ isimden isim yapım eki ve sonrasında getirilen yönelme hâli eki tartışmaya açıktır. Çünkü sözcüğün tespit edilen ilk şekilli *ortu*’dur. *Or* sözcüğüne /+TI/ zarf ve sıfat yapan isimden isim yapım ekinin getirilmiş olma ihtimali daha tatmin edicidir. Bu durumda *or* “merkez, yer”; *or+tu* “bir şeyin tam merkezi” olarak açıklanabilir. Bu yer ve yön isimlerinin sonundaki /+n/ ekleri ise kuvvetlendirme görevini yerine getirmiştir.

Wilkens, *orton* sözcüğünün *ortanca*, *orta*, *orta*, *orta* derecede, ara anlamaları üzerinde durur ve bunları örneklerle açıklar (2021, s. 515).

İlker, Batı Anadolu ağızlarında, özellikle Manisa’da, *ortan* sözcüğünün “ortanca” anlamıyla kullanıldığını belirtir (İlker, 2017, s. 199). Sözcük Eski Türkçedeki ikinci hecenin yuvarlak biçimiyle *ortu* olarak kullanılmış ilerleyen dönemlerde üzerine addan ad yapma eki olarak /+n/’yi almış olmalıdır. Böylelikle başa ve sona eşit mesafede olmak anlamındaki *ortan* biçimini ortaya çıkmış olmalıdır (İlker, 2022, s. 200).

Akar, *orta* sözcüğünü *or* isim köküne dayandıranlardandır (2019, s. 211). İncelenen diğer yön isimleriyle mukayese edildiği takdirde sözcük kökünün *or* ismi olduğu yönündeki görüş daha olası görünmektedir.

Hacıeminoğlu, bu sözcükleri edatlar başlığı altında inceler ve sözcüklerin sonundaki /-°n/ ekini fiillere getirilen zarf-fiil olarak değerlendirir: Üstün < üst+ü-n “üstte, üstünde”. Az kullanılan bir edat olduğunu düşündüğü *üstün* için şu örnekleri verir: Eski Türkçe: *Bu yertünçüde üstün tenri yaruk tètir* “Bu yeryüzünden üstteki gök parlaktır.” (SY. 319). Karahanlı Sahasında: İsimlerin ve zamirlerin çıkma hâli ile: *Yaşıl kökte üstün; andan üstün* (Ost. Gr. 180) (Hacıeminoğlu, 1984, s. 106).

Tekin, *üze* sözcüğünü açıklarken Eski Türkçede *üz “üst” sözcüğüne değinir. Bu kökten türeyen diğer sözcükleri şöyle sıralar: Uygurcada *üstün* <üz+tün, Orta Türkçede *üzre* <üz+re; *üst* <üst-ün şeklinin yanlış tahlil edildiğini ve doğrusunun <üs-tün (<üz-tün) olduğunu dile getirir. Malov ve Teşinev’e dayandırarak *üz*, *yüz* “üst”, *ez* “üst” sözcüğünün bugün sadece Sarı Uygurlarda yaşadığını belirtir (Tekin, 2010, s. 80).

Wilkens, *üstün* sözcüğünün kökeninden bahsetmeden karşıladığı anlamları şöyle sıralar: “üstte, yukarıda, üst; (bulunma hâli ekiyle) (... -dan) daha fazla” açıklamalarını yapar. Verdiği örneklerin çoğunda *üstün* sıfat göreviyle kullanılmıştır (2021, s. 829).

Korkmaz, Gabain'in görüşlerinden hareketle bu sözcüklerin sonundaki /+°n/ ekinin fonksiyonunu belirlemeye çalışır. Vasıta hâli ekinin, bulunma hâli ekinin paralel bir görevi olmamasından yola çıkarak bu örneklerdeki yer zarfı görevinin /+°n/ ekinin zaman ve tarz zarfı yapma ihtimaline dayandırır. Korkmaz'a göre /+°n/ eki, asla yer gösterme görevi ile kullanılmadığından, bu sözcüklerin kısmen, yer zarfı yapan ve vasıta hâli eki +°n'den ayrı bir ek ile türetilmiş olmaları ihtimal dâhilindedir. Herhangi bir şekilde vasıta hâli eki /+°n/ ile yapılmış bulunanlar, yer zarfı yapan bir +°n eki ilavesi ile türetilmiş olanlarla birbirine karıştırılmış da olabilir. Bu tarz yer zarflarındaki /+°n/ ekinin, bu zarfların yapısını aydınlığa çıkaracak yeni imkânlar bulununcaya kadar, vasıta hâli ekin ile karıştırılmaması düşüncesindedir (Korkmaz, 2011, s. 23). Nitekim ona göre bu sözcüklerin sonundaki /+°n/'ler zarflaştırıcıdır.

Eraslan /+°n/ vasıta hâli maddesinde ekin görevlerinden bahsederken bu ekin yer bildiren zarflarda anlamı kuvvetlendirdiğini söyler ve şu örnekleri verir: *için* (<ıç+i+n) *içiçe Yumgı yığılıp bir yèrte için karşı tètirler*. (Bewusstseinslehre, 365, 17-18). Bununla birlikte Eraslan'a göre *ortun* sözcüğü sonundaki /+n/ vasıta ekidir: (*ortun* <ortu+n "ortanca") *Yana ortun inisine tèt tèt* (Suv. 611, 7) / "Yine ortanca kardeşine şöyle söyledi". *Ortun yolda köngülüğ anta ornatıp turgurguluk ol* (BTT, I, D, 186) / "Orta yolda gönlü yerleştirip durdurmak gerek.". Vasıta hâli ekinin zaman bildiren zarflarda anlamı kuvvetlendirdiği (ödün <öd+ü+n "zaman, zamanda"); hâl zarfı yaptığı (arığın <arığ+i+n "temizce"), muntagın < muntag +i+n) "bu şekilde, böylece", terkin < terk+i+n "hemen, derhâl, çabucak"; sayı isimlerinden sonra (ikin < iki+n "ikisi"); bazı zamirlerden sonra (kentün < kentü+n "bizzat"), soru ifadelerinden sonra (neçükin < neçük+i+n "nasıl, ne şekilde"), edatlardan sonra (üçün uç+u+n) "için" ve belli başlı eklerden sonra (+lığın/+lugin <+ lig+i+n/+lig+i+n) geldiğini örneklerle izah eder (Eraslan, 2012, s. 155, 156).

N. Kononov, /+n/'nin büyük bir olasılıkla yönelme hâli eki görevi taşıdığını ve maga+n, saga+n gibi zamirlere de geldiğini ileri sürmüştür. Kononov /+TIn/ ekini *yan* ~ d'an ~ n'an "yan, taraf" sözcüğünden getirmektedir: *yan* <* *ya-n* (Kononov, 1980, s. 286; Eraslan, 2012, s. 404). /+(I)n/ ekinin yer bildiren isim ve eklerden sonra gelmesi bu ekin yönelme hâli eki görevi üstlendiği düşüncesini destekler niteliktedir.

Yukarıdaki etimolojik açıklamalara bağlı olarak *altın*, *astın*, *ortun*, *üstün* sözcüklerinin kökeni ve bu sözcüklere gelen ekler hakkında temelde dört görüş tespit edilmiştir. Bir kısım araştırmacı bu sözcüklerin sonunda ayrılma hâli eki bulunduğunu belirtir (Ayazlı, 2016, s. 189; Clauson, 1972, s. 242, 243; Röhrborn, 2015, s. 115, 116). İkinci bir grup ise sözcük sonunda /+°n/ ekinin vasıta hâli eki olduğunu söyler (Eraslan, 2012, s. 155, 156; Röhrborn, 2015, s. 115, 116). Üçüncü bir görüş, /+°n/'nin geldiği isme yer anlamı katan zarflaştırıcı bir ek olduğu yönündedir (Gabain, 2007, s. 117; Korkmaz, 2011, s. 23). Dördüncü görüş ise /-°n/'nin fiile gelen zarf-fiil eki olduğu tezidir (Hacıeminoğlu, 1984, s. 106).

Vasıta hâli olarak adlandırılan /+°n/ ekine birçok işlev verilmektedir. Bu durumda ses bakımından aynı olsa da işlev bakımından farklı eklerden bahsetmek gerekir. Bu ekin vasıta hâli dışında zarf yapma ve anlamı kuvvetlendirme işlevleri üzerinde de durulmalıdır. Bu hususta incelenen sözcüklerin dikkat çekici özelliklerine ilişkin problem cümleleri şöyle sıralanabilir:

1. İncelenen sözcüklerin isim, sıfat, zarf, edat görevleriyle kullanımlarında niçin yapısal bir farklılık görülmez?

2. İncelenen sözcüklerin /+°n/ (vasıta hâli eki) veya /+TI n/ (ayrılma hâli eki) aldığı tezlerine karşın, bu eklere ait işlevler Eski Türkçede neden doğrudan anlama yansınamıştır?

3. Eski Türkçe birçok örnekte *alt, üst, ast, orta*, “altın, üstün, astın, ortun” sözcüklerinin görevini karşılamaktadır. O hâlde bu şekillere niçin ihtiyaç duyulmuştur?

4. *Altın, astın, ortun, üstün* sözcükleri, eğer denildiği gibi çekim eki aldıysa, sıfat göreviyle nasıl kullanılmıştır?

Sözcük Köklerine Getirilen /+TI/ + /+(I)n/

İncelenen yön adlarında iki ayrı türetme söz konusudur. **Al*, **as*, **üs* isim köklerine gelen /+t/ isimden isim yapım eki sözcüklerin bugünkü gövdelerini meydana getirmiştir: *al+t*, *as+t*, *üs+t*. Diğer bir türetme ise aynı köklere /+TI/ eki ve sonrasında /+n/ ekinin getirilmesidir: **al+tı+n*, **as+tı+n*, **or+tu+n*, **üs+ti+n*. Bu kelimeler içinde sadece *ortun* sözcüğü *or+tu* şeklinde varlık göstermiştir. Diğerlerinde /+TI/’lı türetme yaygınlık kazanmamıştır. Çünkü bu sözcüklerin zaten *al+t*, *üs+t*, *ar+t* gövdeleri mevcuttur. Ancak *or+t* gövdesi yoktur. Getirilen bu ekler sözcüklerin anlamlarını değiştirmekten ziyade onların anlamlarını kuvvetlendirir ve onların sıfat, zarf ve edat olarak kullanılmasını sağlar.

/+TI/ ekinin anlamı kuvvetlendirme fonksiyonuna Eski Türkçeden beri rastlanır. İsimlere gelen /+TI/ eki geldiği yön isminin anlamını kuvvetlendirmiştir (Tekin, 2003, s. 85, 135, 143). *am+tı* “şimdi”, *kidir+ti* (TTI 122) “batıda”, *üstür+di* (U 26, 15) “üstten, yukarıdan”, *taşır+tı* (MIII 19,12) “dışarıda, dışarı”. *Öndür+ti* (TTI 123) “doğuda”. Gabain, Eski Türkçede /+TI/ ekinin zaman ve yer bildiren sözcüklere getirilmesinden hareketle bu ek için *cümle belirleyicisi* terimini kullanmıştır (Gabain, 2007, s. 116).

Erdal, /+TI/’nın sıfatlardan zarflar oluşturan bir biçimbirim olduğunu vurgular ve yazıtlardaki örneği verir: “bo sabımın *edgüti* eşid, *katıgdı* tınla “Sözlerimi iyice duy ve sıkıca dinle.” (KT G2) (Ölmez, 2012, s. 78; Tekin, 2010). Bu sonek ile oluşturulan bir diğer sözcükbirim ise *amtı* “şimdi”dir. Eski Türkçede /+TI/ ekinin sayı, zaman ve yön eklerine geldiği şu örnekler de bulunmaktadır: *ikinti* / *äkinti* “ikinci”, *iki* / *äki*’nin sıralı hâli. /+TI/ yer-yön zarfı oluşturmak için eski bir durum eki +dXr’a da eklenir: *üstür+ti* “yukarıdan”, *üstürti* kudı “yukarıdan aşağıya” (Erdal, 2004, s. 330).

Bazı çalışmalarda vasıta hâli eki olarak değerlendirilen /+(I)n/ da benzer kullanımlara sahiptir. /+(I)n/ eki bazı sözcüklerde kalıplaşmaya uğrayan kuvvetlendirme eklerinden biridir. Bu ekin geldiği bazı sözcüklerde vasıta hâli görevi üstlenmediği rahatlıkla söylenebilir. Mesela zaman isimlerinden sonra gelerek zarf anlamını pekiştirir:

ol ödün bo sawag işidip (MIII 23, 3) “o zaman bu sözü işitip” *ödün* < *öd+ ün*

Amtı sön < *amtı sö+n* (UIII 88.78) “şu zamanda”.

yazın “yazın” < *yaz+ın*

Diğer durum zarflarına gelerek anlamı kuvvetlendirmiştir:

tärkin “çabuk, çabucak” < *tärk+in*,

ol tıllagın kim (TTII A30) “ol sebepten ki” < *tıllag+ın*

nätüğün tözi tètir (TTV B 24) “ne kadar aslıdır” < *ne+tag+ın*

ärksizin (Ch 24) “güçsüz, güçsüz olarak” < *ärksiz+in*

Bu ek, zarf-fiillerden sonra gelerek onların görevlerinde kuvvetlendirmeye vesile olur: /-mATI+n ve /-°p+an/.

Karahan, Türkçede eklendiği sözcük ya da ekte çoğunlukla belirgin bir işlev farkı doğurmayan bir /+(I)n/ pekiştirme morfemi olduğunu dile getirir (2012, s. 233). *Daşdemir* özellikle çekimli yapıların sonundaki /+(I)n/’nin kuvvetlendirme eki olduğunu söyler ve bu hususta Türk dili ve ağızlarından kanıtlar sunar (2010, s.10). İncelediğimiz sözcüklerin sonundaki /+(I)n/’ler de böyle bir fonksiyon taşır. İşlevsiz gibi görünen /+(I)n/ sesi bu örneklerde pekiştirme morfemi / kuvvetlendirme eki niteliğindedir. Çünkü incelenen sözcükler vasıta görevinden ziyade yer-yön ismini pekiştiren bir özellik gösterir.

Eski Türkçede İsim Göreviyle Kullanımları

Altın, astın, ortun, üstün sözcüklerinin doğrudan *alt, aşağı, üst, yukarı* ve *orta* yön isimlerini karşıladığı örnekler Eski Türkçede oldukça yaygındır. Bu isimler genellikle ya isim tamlamasının tamlananı durumundadır ya da kendisinden sonra hâl eki alarak yer tamlayıcısı göreviyle kullanılır.

Altın tabanı bazı cümlelerde doğrudan *aşağı, alt* anlamı taşır. Özellikle Uygur ve Karahanlı Türkçesinde “alt”la karşılanabilecek bazı yapılarda *altın* sözcüğü kullanılmıştır. Bu cümlelerde *altın* tabanı *alt* ve *batı* yön isimlerini karşılar. İsim tamlamalarında tamlanan göreviyle kullanılan *altın*, kendisinden sonra iyelik eki alarak *altın+ı* olur. Hâlbuki “... *alt+ı*” da aynı görevi karşılayabilecek anlam özelliklerine sahiptir, ancak bu şekil tercih edilmemiştir. O hâlde “...+nın *alt+ı*” ve “...+nın *altın+ı*” kullanımları arasında bir ayrım olmalıdır. Nitekim bu ayrım pekiştirmeye yönelik bir anlayıştan kaynaklanmaktadır: *alt+ı* “bir şeyin altı”, *altın+ı* “bir şeyin tam altı”.

1. ol söğüt *altın*ta brahmavati katun ayagka tegimlig bodisawatag tugurur (MaitrH XI: 328/8-10). O ağacın altınında Brahmavati Hanım saygıdeğer Bodisattva’yı doğurur.

2. takı bir üvgä yâliš at üstünü uvaz *altın*ı iki arda (HB KöSa04 4). Ve bir hızlı koşan at üstü kahverengi, altı arda rengi (Keskin, 2022).

Eski Türkçede bazı cümlelerde *altın* yön isminden sonra edat kullanılmıştır. Kendisinden sonra *yınak* edatının geldiği cümlelerde, sözcüğün edata bağlanış şekli düşündürücüdür. Eski Türkçede *yınak* edatı kendisinden önce ayrılma hâli eki aldığı gibi yalın isimlere de gelir. Bu durumda sözcüğün *alt+tın* mı yoksa *altın* mı olduğuna şüpheyile yaklaşmak gerekir. *Altın* sözcüğünün doğrudan isim göreviyle kullanılabilmesi, yalın durumda olabileceği tezini destekler. Bu cümlelerde *altın, batı* yön ismini de karşılamıştır:

3. *altın* yınak kanıñ ulug yolıña tãgi bu borluk... kılıtımız (HB BaSa02 4). Batı taraftan hanın büyük yoluna kadar...

4. ol öñtün yınak sırtıgçı tanıñ ävi ol *altın* yınak bädizçi kapoo-tu yınak (HB EvSa01 4). Doğu tarafta Sırtıgçı Taz’ın evidir. Alt tarafında ressam Kapoo-tu’nun tarafında Yetmiş Toña’nın evi.

Karahanlı Türkçesi İlk Kur’an Tercümesi’nde ve Harezmi Türkçesi eserlerinden Kısasü’l-Enbiya’da da *altın* sözcüğü *alt, aşağı* anlamıyla kullanılmıştır:

5. uştmahlar *akar altın*da arıklar (RKT 25 / 7b3). *Cennetler altından ırmaklar akar.*

6. Hak ta’âlânı yokaru kuyı *altın* üstün ilgerü artgaru birle yâd kılsa kâfir bolur (KE 211v4). *Hak teelayı aşağı yukarı² ileri geri yâd ederse kâfir olur.*

Eski Türkçede *ast* / *alt* sözcüğüyle karşılanabilecek bazı yapılar *astın* ismiyle karşılanmıştır. *Astın* tabanı iyelik eki alarak *astın+ı* şekliyle de kullanılmıştır. Bugün *ast+ı* şeklinde karşılanan bu yapıların Eski Türkçe metinlerde *astın+ı* şekliyle karşılanması oldukça dikkat çekicidir. Aşağıdaki örneklerde, *ast* tabanının vasıta hâli ekiyle genişletilmesi için veya *as* sözcüğünün /+TIn/ ayrılma hâli ekiyle genişletilmesi için dil bilgisel hiçbir sebep yoktur. Çünkü *ast* tabanı isim tamlaması / iyelik grubunun isim unsurudur. Kendisinden sonra doğrudan iyelik eki almaktadır. Bu durumda *astın* sözcüğünde bir ek kalıplaşması söz konusudur:

1. senin *astını*nda bir akar ögüz (RKT 31 /10a2). *Senin altından bir nehir akar* (Ata, 2013).
2. hem ol iki arasında hem ol kim yer *astında* turur (RKT 31 /37b2). *Hem o ikisinin arasında hem de yar altındadır.*
3. akar *astında* arıklar cāvidāneler anıḡ içinde ulaşu (RKT 29 /52a1-2). *Onun içindeki ebedi ırmaklar altından sürekli akar.*
4. ol èllernin tēgme birinde yüz min sançışur kişileri bardı, tüzüldiler *astınları* üstün boldı (KE 61r 18). *O memleketlerin her birinde yüz bin savaşı vardı. Dizildiler, (onların) altları üstüne geldi.*
- Eski Türkçede bazı cümlelerde *astın* tabanı bulunma hâli eki almadığı hâlde *altta*, *altında* anlamı taşımıştır. Bu cümlelerde de sözcük isim göreviyle kullanılmıştır. *Astın* sözcüğünden sonra iyelik eki ve ilaveten bulunma hâli eki getirilmiştir: *astın+ı+da*. Doğrudan yön gösteren isim göreviyle kullanıldığında bulunma hâli eki genellikle eksiltilmiştir: *astın+Ø*. Bunun en yaygın örnekleri Kısasü'l-Enbiya'da tespit edilmiştir (Ata, 2019):
5. ulgardı erse kedin bir sanduk yondurdu, eki kapugluk biri üstün bir *astın*. (KE 44r 2, 3). *İhtiyarladığında bir sandık yontturdu, iki kapılı (kapıların) biri üstte, bir altta.*
6. sekiz adaklıg törti *astın* üstünki adaklarına kara kuşlarını bağlatdı (KE 44r 3, 4). *Sekiz ayaklı (idi), dördü altta (idi), üstteki ayaklarına karakuşları bağlattı.*
7. eki öyi bar erdi, biri *astın* biri üstün, birige özi kirdi birini Resül 'aleyhi's-selāmga bērdi (KE 121r 2). *İki evi vardı, biri altta bir üste (idi), birine kendi girdi, birini Resul aleyhisselama verdi.*
8. ne eren toprak *astın* kēñ cihānga sıgmagan (KE 238 v8). *Bu geniş cihana sığmayan ne kişiler toprak altındadır.*
9. müntehīdin üstün 'azameti bar, serādın *astın* kudreti bar (KE T156b 10, 11). *Sonun üstünde azameti var, toprağın altında kudreti var.*
10. sarāy yarıldı, oğlanları üstādı birle *astın* kaldılar (KE T159a 13, 14). *Saray yıkıldı, oğulları üstadıyla altında kaldı.*
11. biz üstün sēn *astın* bolsañ Tanrı men tēdükīñ yalğan bolmas mu (KE 113r 15). *Biz üstte sen altta olsan "(Ben) Tanrı'yım" demen yalan olmaz mı?*

Eski Türkçede *astın* tabanı bazı cümlelerde *alt*, *aşağı* anlamını karşılar. Kendisinden sonra doğrudan iyelik eki veya hâl eki alır. Bu örnekler, "ast + iyelik eki + prominal n + hâl eki" yapısını andırsa da ondan oldukça farklıdır. Bazı cümlelerde *astın* sözcüğüne hâl eki getirilmiştir. Örneğin aşağıdaki cümlede, kendisinden sonra belirtme hâli eki almıştır:

12. Cebrā'īl Mevlī yarlığı birle kelip Katram-ı Şaristānīni yeri birle yogurup *astını* üstün kıldı (KE 65r 15). *Cebrail Mevla'nın buyruğu ile gelip Katram-ı Şaristānī'yi toprağıyla karıştırıp alt üst etti.*

Aşağıdaki ilk cümlede *sağ* ve *sol* isimlerine getirilen yönelme hâli eki *üstün* “üst” ve *astın* “alt” sözcüklerine de getirilmiştir. Diğer cümlelerde ise *astın* tabanı ayrılma ve bulunma hâli eki almıştır.

13. *sagga solga üstünge astinga karadı andaguk kördi* (KE 81v 15). *Sağa sola, yukarıya aşağıya baktı, öylece gördü.*

14. *ey Cebrā’l ol yèrni öwürgil sen astındın çık gıl* (KE 61r 10, 15). *Ey Cebrail, o yerin altını üstüne getir; sen altından çık.*

15. *yılkı karaları Mevlî yarlığı birle astındın çıkdılar* (KE 61r 10, 15). *Hayvan sürüleri Mevla’nın buyruğuyla alttan çıktılar.*

Aşağıdaki örnekte *ast* sözcüğünden sonra iyelik eki ve *prominal n* kullanılmıştır. Bu yapı *astın* sözcüğünün yukarıdaki kullanımlarından daha farklıdır:

17. *Olarnın astındaki tawukları, yılkı karaları* (KE 61r 10, 15). *Onların altındaki tavukları, hayvan sürüleri...*

Tarihî metinlerde *ortun* sözcüğünün isim göreviyle kullanıldığı bir yapı tespit edilememiştir. *Ortun* sözcüğü DLT’de yer almıştır, ancak verilen anlam, konu alanının dışındadır. Sözcüğün sıfat olarak kullanıldığı örnek sayısı daha fazladır. Kaşgarlı, *ortu* ve *otra* sözcüklerinin anlamlarını vererek bu sözcükler için örnek cümleler verir: *Ortu bir şeyin ortasıdır* (Ercilasun, 2014, s. 62, 63). “*Otra kenarı olan bir şeyin ortasıdır. Ortun sözcüğünden dönüşmüştür.*” şeklinde açıklamalar yapar. *Ortu* ve *otra* sözcüklerine dair örnekler şunlardır:

1. *ikki bugra igeşü.r otra köke.gü.n yençilü.r. Anlamı şudur: İki buğra çarpışır; göksinek arada sıkışır* (Ercilasun, 2014, s. 94, 320).

2. *ol ikki kişi otra ara.la.dı. O, iki adamı barıştırdı* (Ercilasun, 2014, s. 135).

3. *sökşüp urşur otra tön titişü.r. Anlamı: Sövmekten dövüş kızıdır; arada elbise yırtılır. Sövmekten kaçınmak için söylenir* (Ercilasun, 2014, s. 257).

Üstün sözcüğü günümüz Türkçesinde “benzerlerine göre daha yüksek bir düzeyde olan, onları geride bırakan” anlamı taşır. İsim göreviye kullanıldığı Eski Türkçe metinlerde ise “üst, yukarı” anlamlarına sahiptir. *Üstün* bazı cümlelerde isim tamlaması kuruluşuna hizmet etmiş veya iyelik eki almıştır. Sözcüğün iyelik eki sonrasında hâl eki aldığı örnekler de mevcuttur. İsim göreviyle kullanıldığı cümlelerde *üstün* doğrudan “üst” anlamı taşımıştır:

1. *takı bir üvgä yalış at üstünü uvaz altını iki arda* (HB KöSa04 4). *Ve bir hızlı koşan at; üstü kahverengi, altı arda rengi.*

2. *kıldımız üstünini altını yagdurdumuz olar üze taşlar* (RKT 30 / 29b3). *Onların üzerine taşlar yağdırdık ve altını üstüne getirdik.*

3. *takı bir taht üstününde miñ ew kıldurup turur erdi sırçadın tægme hatunga* (NF 209 /16). *Bir taht üstünde bin ev yaptırmıştı, sırçadan (ev), her bir hatununa* (Eckmann, 2009).

Üstün sözcüğünün ek almadığı bazı örneklerde *altın* veya *astın* ile ikileme oluşturduğu görülür. Bu örneklerde *üstün* sözcüğü isim göreviyle kullanılır ve *alt* tabanının zıddı olan *üst* anlamı taşır.

4. *hak ta’âlânı yokaru kuyı astın üstün ilgerü artgaru birle yâd kılssa kâfir bolur* (KE 211v4). *Hak tealayı aşağı yukarı² ileri geri yâd ederse kâfir olur.*

5. ol èllerniñ tège birinde yüz miñ sançışur kişileri bardı, tüzüldiler astınları *üstün* boldı (KE 61r 18). *O memleketlerin her birinde yüz bin savaşı vardı. Dizildiler, (onların) altları üstüne geldi.*

Aşağıdaki örneklerde *üstün* sözcüğü bulunma hâli eki almadan *üstte*, *yukarıda* karşılığıyla kullanılmıştır. Sözcük sonundaki ekin vasıta veya ayrılma hâli eki olmadığı, bu örneklerden rahatlıkla anlaşılabılır. Yön bildiren *üstün* ismi, varlık veya eylemin yerini belirtmiştir:

6. bularda en *üstün* sekentir yorır (KB 131). *Bunlardan en üstte Sekendir [Satürn] dolaşır* (Arat, 2008).

7. ukuş orı *üstün* meñede-turur. *Aklın yeri üstte, beyindedir* (KB 1836).

8. ulgardı erse kedin bir sanduk yondurdu, eki kapugluk biri *üstün* bir astın (KE 44r 2, 3). *İhtiyarladığında bir sandık yontturdu, iki kapılı (kapıların) biri üstte, bir altta.*

9. eki öyi bar erdi, biri astın biri *üstün*, birige özi kirdi birini Resül 'aleyhi's-selāmga bērdi (KE 121r 2). *İki evi vardı, biri altta bir üste (idi), birine kendi girdi, birini Resul aleyhisselama verdi.*

10. müntehidin *üstün* 'azameti bar, serādın astın kudreti bar (KE T156b 10, 11). *Sonun üstünde azameti var, toprağın altında kudreti var.*

11. biz *üstün* sēn astın bolsañ Tanrı men tēdükñ yalğan bolmas mu (KE 113r 15). *Biz üstte sen altta olsan "(Ben) Tanrı'yım" demen yalan olmaz mı?*

Eski Türkçede Zarf Göreviyle Kullanımları

Altın, *astın*, *üstün* tabanları cümle içinde yer-yön zarfı olarak kullanılmıştır. *Ortun* sözcüğü ise zarf veya edat olarak görev almamıştır. Sıfat görevi üstlenen bazı sözcükler zarf olarak görev yapmaya da elverişlidir. *Altın*, *Astın*, *üstün* bu hususta verilebilecek güzel örneklerdir. Bununla birlikte *ortun* sıfatının zarf şekli yoktur. Sözcük bu noktada diğer üçünden ayrılır. *Ortun* sözcüğünün zarf ve edat görevlerini "*or+tu*" üstlenir. İncelenen diğer sözcüklerin "*as+tı*, *al+tı*, *üs+tü*" türemeleri varlık gösteremediği² için bu sözcüklerin "*as+tı+n*, *al+tı+n*, *üs+tü+n*" şekilleri isim, sıfat, zarf, edat olarak görev alabilmiştir.

Yer-yön zarfları cümle içinde yüklem yerini veya yönünü belirtir. Zarflar çoğunlukla çekim eki almaz, ancak yer-yön zarflarının isim çekim ekleri olarak kullanıldığı görülür (Korkmaz, 2009, s. 498): "*Dışarı çıktım. Dışarıya çıktım. Geri bakma. Geriye bakma.*" vb. Bu çalışmada zarf göreviyle kullanılan hâl ekli yapılar isim başlığı altında verilmiştir.

Altın sözcüğü *üstün* sözcüğüyle ikileme oluşturarak "*aşağı yukarı*" anlamında zarf göreviyle kullanılmıştır. *Altın ve astın* sözcüklerinin ikileme dışında zarf kullanımı sınırlı sayıdadır:

1. *üstün altın* yorırlar tolp etözde yadılıp (AY U 909-9084-6). *Yukarı aşağı yürürler hep vücutta yayılıp* (Kaya, 2021; Çetin, 2020a; Çetin, 2020b).

Astın tabanı *üstün* ile ikileme oluşturarak "*aşağı yukarı*" anlamıyla zarf olarak kullanılmıştır. Bu ikilemelerde "*tama yakın, yaklaşık olarak; hemen hemen, tahminen, tahmini, takriben*" anlamları da bulunur. İkileme dışında *astın* tabanının zarf kullanımı sınırlıdır.

1. yagdı yagmur esti yeller *astın üstün* altı ay (KE 22v14). *Yağdı yağmur, esti rüzgârlar aşağı yukarı altı ay.*

2. *astın üstün* bakalar bir biringe işaret ün kıldılar (KE 114v19). *Aşağı yukarı kurbağalar birbirine seslendiler.*

² Bu türetmelerin olmama sebebi, iyelik ekli şekilleriyle karıştırılma ihtimali olabilir.

Astın sözcüğü, tek başına kullanıldığı bazı örneklerde “aşağı” anlamıyla yön zarfını karşılamıştır:

3. hâli uyalgandın başın *astın* salıp pejmân irür (Sekkākī Divanı– 5). *Bir zaman utandığından başını aşağı salıp pişman olur.*

Ast sözcüğü iyelik eki ve vasıta hâli eki olarak zarf görevi kazanabilmektedir. *Altıyla, altla* anlamı taşıyan bu zarf yapısı, inceleme alanı dışındadır. Çünkü *ast* sözcüğüne getirilen ekler rahatlıkla görülebilmektedir ve bunlar *astın* tabanından farklı bir yapıda oluşmuş sözcüklerdir:

4. mushafnı yerge çaldı, *adaki astın* bastı, evrâkların yırtıp päre päre kıldı, yerge bıraktı (KE 248v 17, 18). *Kitabı yere attı, ayağının altıyla bastı. Yapraklarını yırtıp parçaladı ve yere bıraktı.*

Üstün sözcüğü; *yukarı, üste* anlamlarıyla kullanıldığında *altın* veya *astın* sözcüğüyle ikileme oluşturmuştur:

1. *üstün* altın yorırlar tolup etözde yadılıp (AY U 909-9084-6). *Yukarı aşağı yürürler hep vücutta yayılıp.*

2. yağdı yağmur esti yeller *astın üstün* altı ay (KE 22v14). *Yağdı yağmur, esti rüzgârlar aşağı yukarı altı ay.*

3. *astın üstün* bakalar bir biringe işaret ün kıldılar (KE 114v19). *Aşağı yukarı kurbağalar birbirine seslendiler.*

*Üstün*ün tek başına yer-yön zarfı olarak kullanıldığı örnekler de mevcuttur. Aşağıdaki cümlelerde *üst, üste, üstte, yukarı, yukarıya, yukarıda* anlamlarıyla yer-yön zarfı göreviyle kullanılmıştır. Sözcüğün eksiz kullanımlarında *üstüyle, üstten; yukarıyla, yukarıdan* anlamlarına Eski Türkçede rastlanmamıştır.

4. *üstün* olturtuñ (KE187r18). *Yukarıya oturtun.*

5. *üstün* baktım erte körür men bir yerli kökli arasında bir ulug taht urulmuş (NF 9/7). *Yukarı baktığımda yer ve gök arasında yüce bir taht kurulduğunu görüyorum.*

6. ve eger *üstün* bakmakka kasd kılsam kuş teg havâda uçar (NF 53/4). *Ve eğer yukarı bakmaya niyetlensem kuş gibi havada uçar.*

7. *üstün* çıkarsak havâ ısıgındın helâk bolgay tēp çukur havâsında üç kün asıp tuttılar (KE 165r 2).

8. *üstün* baktım erte ev sakfı açılmış bir kesek ak bulut indi oglannı alıp havâğa aşurdı (KE 183v 6). *Üste baktığımda (gördüm ki) evin çatısı açılmış; bir parça ak bulut indi ve oğlanı alıp göğe çıkardı.*

Eski Türkçede Sıfat Göreviyle Kullanımları

Eski Türkçede *altın, astın, ortun ve üstün* sözcüklerinin sıfat göreviyle kullanımı diğer sözcük türlerine göre daha yaygındır. **Al, *as, *or, *üs*, köklerinden türeyen **al+t, *as+t, *üs+t* tabanları zaten sıfat olmaya elverişlidir. Aynı anlam ve görevi taşıdıkları hâlde *alt+ın, ast+ın, üst+ün* şekillerinin kullanılması dilde en az çaba ilkesiyle örtüşmemektedir. O hâlde bu sözcüklerin sıfat olarak kullanımlarında anlamsal bir ayrım gözetilmelidir:

“al yol” → “alt yol” → “altın yol”,

“as er” → “ast er” → “astın er”,

“ortu ogul” → “ortun ogul”,

“üs kişi” → “üst kişi” → “üstün kişi”.

Bu örneklerde ok yönünde anlamsal bir pekiştirme söz konusudur. Başlangıçta *altın*, “tam alttaki, en alttaki, en alt”, *astın* “tam alttaki, en alttaki, en alt”; *ortun* “tam ortadaki, ortanca, en ortadaki”, *üstün* “tam üstteki, en üstteki, en üst” anlamı taşımış olmalıdır. Bu sözcüklerin köklerinde yukarıda da izah edildiği gibi pekiştirme ekleri vardır. Sıfat göreviyle kullanılan bu tabanlarda ayrılma hâli eki, iyelik eki veya vasıta hâli eki aramak sözcüklerin kullanım özellikleriyle de uyumsuz. *Ast*, *alt*, *üst* sözcüklerine iyelik ve vasıta eki getirilerek oluşan yapılar da mevcuttur, ancak bunlar sıfat göreviyle kullanılmamıştır. Yukarıda da izah edildiği gibi bu sözcüklerin farklı türetim şekilleri mevcuttur, ancak bunlar aynı telaffuz özelliğine sahiptir.

Eski Türkçede *altın* sözcüğü *alt*, *alttaki*, *aşağıdaki* anlamlarında sıfat göreviyle kullanılmıştır. *Astın* sözcüğüyle aynı kullanım özelliklerine sahip olmakla birlikte *altın* sözcüğünün yazılı metinlerde sıfat olarak daha çok tercih edildiği görülür. Özellikle Eski Uygur Türkçesi metinlerinde çok sık kullanılmıştır:

1. tenrilig *altın* yalañuklug tınl[ıglar...] (AY U3240-915). *Dindar alttaki insani canlılar...*
2. *altın* yalañuk ulatı tolǵ (AY U 909-4474-4). *Aşağıdaki insanların hepsi...*
3. üstün tenri yèrinte *altın* kişi ajunınta... (AY 11429-12-13). *Üstteki tanrı yerinde alttaki kişiöğlü dünyasında...*
4. *altın* kişi ajunınta adruk adruk (11478-2). *Aşağıdaki insan dünyasında farklı farklı...*
5. *altın* yèrte (AY U 25 91-12641-2). *Altındaki yerde...*
6. *altın* yèrte yorigma yalañuklar (AY 11664-1). *Altındaki yerde yürüyen insanlar...*
7. *altın* yalañuk [tañladı] (AY 13816-16). *Aşağıdaki insan(lar) şaşırды.*
8. ediz ‘arşta *altın* serāka tegi. *Yukarıdaki arştan alttaki toprağa kadardır* (KB 0024; KB 4776).
9. *altın* yerde yorigma yal(a)ñuklarınñ begleri turgurzunlar kamagun ögrünç se[vinç] köñülüg. *Yeryüzünde yaşayan insanların hanları bütünüyle sevgi dolu bir kalp barındırsınlar* (AY VIII 27 1181-1193).
10. *altın* işik “alttaki eşik” (Özçamkan Ayaz, 2023, s. 219).

Eski Türkçede *astın* sözcüğü *alt*, *alttaki*, *aşağıdaki* anlamlarını karşılayacak şekilde sıfat göreviyle kullanılmıştır. Kendisinden sonra gelen ismi nitelerken ona “en alt” anlamı vermiştir. Sıfat göreviyle kullanılan bu sözcüğün /+rAK/ derecelendirme eki alarak “daha alttaki” anlamı taşıdığı da görülür:

1. *astın* èrni tahtnıñ adakındın *astın* èrdi (KE 111r 12). *Alt dudağı tahtın ayağından aşağıda idi.*
2. mūsī aydı: üstün ni’metni kodup *astın* ni’met mü tileyür-siz (KE 119r7). *Musa dedi (ki): Yukarıdaki nimetleri bırakıp aşağıdaki nimetleri mi istiyorsunuz?*
3. andın *astınrak* ni’metlerni bulmas èrken üstünrek ni’metni bulmak muhāl turur (KE 122v 9). *Ondan daha aşağıdaki nimetleri bulamazken daha yukarıdaki nimetleri bulmak imkânsızdır.*

4. *astın* bol- “alçalmak, yukarıdan aşağıya inmek”, *astın* işik “alttaki eşik”, *astın* tamug “en alt cehennem”, *astın* üstün engek “çene kemiği, sakal biten yer” (ME 235), (Özçamkan Ayaz, 2023).

Ortun sözcüğünün sıfat göreviyle kullanıldığı yapılar ilk olarak Eski Uygur Türkçesi dönemine ait metinlerde yer alır. Bu örneklerde *ortun* sözcüğü *orta*, *ortadaki* veya *ortanca* anlamlarına gelecek şekilde kullanılır. *Ortun* baş, *ortun* ogul, *ortun* er, *ortun* yol gibi sıfat tamlamalarında *ortun* sözcüğünün “tam ortadaki veya ortaya yakın” anlamlarını taşıdığı görülür. Eski Türkçe metinlerde *ortun* sözcüğünün *ortan* varyantı da bulunur.

1. *ortun* başlag suv ...(AY 182 2, 3). *Ortadaki kaynak suyu...*
2. bu tınlığ *ortun* teñ köñüllüg ol (AY 7381 5). *Bu canlı orta (ve) denk gönüllüdür.*
3. bu *ortun* teñ köñüllüg tınlıglarka (AY 7383 1). *Bu orta (ve) denk gönüllü canlılara...*
4. *ortun* oğlınıñ atı mahadıvı erti (AY 3997 4). *Ortanca oğlunun adı Mahadıvı idi.*
5. ...*ortun* är äbçi iki karabaş iki at iki ud birlä munça tavarnı uur kaya başlap (HB Vas 07 17, 18). ... *orta yaşlarda bir köle ve cariyeyi, iki köleyi, iki atı, iki sığır ile bunca malı Uur Kaya başta olmak üzere...*

6. *ortan* oglum buyan şınkur säkiz yaşar (HB Çeş27 6). *Ortanca oğlum Buyan Şınkur sekiz yaşında.*

7. baş-m ıdturunmış yadyadatı teg bargulug *ortun* yol yañılmış-lar-nıñ... (Arat, 2007, s. 92). *Başını kaybetmiş Yajnadatta gibi gidilecek orta yolu şaşırmışların...*

İncelenen diğer sözcüklerde olduğu gibi *ortun* doğrudan sıfat olarak kullanılabildiği hâlde /+KI/ ekini alarak sıfat görevini devam ettirir. Bulunma hâli eki almadan sıfat yapan /+KI/ eki alan “*ortunki*” sıfatı, “*ortadaki*” anlamı taşır. /+KI/ ekinin işaretli olmasına bağlı olarak *ortun* şekli “*ortadaki*” anlamını vermektedir. Bu durum çoğunlukla Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tespit edilmiştir:

8. adaktaki bölüklüg *ortunki* bölüklüg tolپ bölüklüg (AY 6430 13,14). *Ayaktaki bölümlü, ortadaki bölümlü, hepsi bölümlü...*

9. kaltı başdınkı *ortunki* adaktaki bu üç türlüğ erksinmekke tegmek erser (AY 7372). *Baştaki, ortadaki, ayaktaki bu üç türlü hükümlüğe ulaşmaksa...*

10. *ortunki* erksinmeklerke tegmek (AY 7377 1). *Ortadaki hükümlüğe ulaşmak...*

11. *ortunki* erksinmekke tegmiş teñ köñüllüg tınlıglarka (AY 7395 6). *Ortadaki hükümlüğe ulaşmış denk gönüllü canlılara...*

12. başdınkı *ortunki* adaktaki edgülerke (AY 8203 10). *Baştaki, ortadaki, ayaktaki iyiliklere...*

Eski Türkçede *üstün* sözcüğü *üst*, *üsteki*, *yukarı*, *yukarıdaki* anlamlarıyla sıfat olarak kullanılmıştır. Bu sıfatlar “daha yüksek derece ve mevkide bulunan, fevk, seçkin, güzide” yan anlamlarıyla karıştırılmamalıdır. Sözcüğün bu anlamları da oldukça yaygındır, aralarındaki farkı bağlamdan ayırt etmek mümkündür. *Üstün* sıfatına Eski Uygur Türkçesinden itibaren rastlanmaktadır. *Üstün* sözcüğünün sıfat türünde kullanımı diğer sözcük türlerine göre daha fazladır. Sözcük sıfat tamlaması kuruluşunda *üstün orun* “gökyüzü” gibi birleşik isimler de oluşturmuştur.

1. *üstün* bavagırtın altın (AY U 909-3480-2). *Üstteki bavagır’dan altı(dır).*

2. *üstün* orunta erigme kamag teñriler erkligi altın yèrde yorıgma yalañukların begleri (AY 12646- 4, 5). *Gökyüzünde olan bütün tanrıların iktidar sahibi, yeryüzünde dolaşan insanların beyleri...*

3. *üstün* bavagırtın altın sansar içinte (AY 3480-2). *Üstteki bavagırtın altındaki sansar içinde...*

4. *üstün* teñri yèrinte (AY 13106). *Üstteki Tanrı yerinde...*

5. *üstün* altın yalañuk tañladılar (AY 13845-9). *Üstteki ve altındaki insan(lar) şaşırdılar.*

6. siz *üstün* [teñrinin] altın yalañuknıñ yalañuz bahşısı nomçısı (AY 13948 5, 6). Siz üstteki tanrının, altındaki insanların tek muallimi...

7. *üstün* altın yalañuknıñ bahşısı bolup... (AY 14549 2, 3). *Üstteki ve altındaki insanların muallimi olup...*

8. kamag üstün tenri altın yalañuk ulatı sansız sakışsız (AY 15764 17-18). *Bütün üsteki tanrılar ve alttaki insanlar başta olmak üzere sayısız...*

9. üstün ögän üzä suvaklıg yeti şıg adlıg yemgiçi yerimizni (HB ArSa 2-3)... *Yukarıdaki su kanalı ile sulanabilen yedi şıg adlı yemgiçi yerimizi...*

10. yana povu kıradaki üstün çäçäkligdäki altı şıg yerimni yana altın çäçäkligdäki tört şıg yerimni maña sanlıg munça yerlärimni (HB Çeş 19 4, 5)... *Povu Kırada'daki üst çiçeklikteki altı şıg yerimi ve alt çiçeklikteki dört şıg şerimi, bana ait bunca yerlerimi...*

11. üstün orunta erigme kamag t(e)ñriler erkliği... (AY VIII 27 1181-1193). *Gökyüzünde bulunan bütün tanrıların muktedirleri...*

12. ne astın ne üstün ne otru orun. Yeri ne altta ne üstte ne de ortadadır (KB 18).

13. üç yolu sol yanınğa bakıp tükür / evrilip üstün yanın astın yatur (Mahdum, 2010, s. 60). *Üç defa sol yanına bakıp tükür / dönüp üst yanını aşağıya yatır.*

14. kuşlar üstün etni kördiler ersedü anı algalı uçdılar sanduknı havāga köterdiler (KE 44r 3, 4). *Kuşlar yukarıdaki eti gördüklerinde ony almak için uçtular, sandığı havaya kaldırdılar.*

15. Nemrüd aydı: üstün kapıgnı açgıl ne körürsen? (KE 44r 8, 9). *Nemrut söyle söyledi: Üst kapıyı aç, ne görüyorsun?*

16. ... üstün etlerni astın bağladı (KE 44r 16). *Üstteki etleri aşağıya bağladı.*

17. agzındın ot çıkar ervedi, agzın açıp Fir'avnge tepündi üstün ernen Fir'avnıñ başındın bir karı üstün ervedi. *Ağzından ateş çıkar idi, ağzını açıp Firavun'a saldırdı. Üst dudağı Firavun'un başından bir karış üsteydi.*

Üstün ek almadan sıfat olarak kullanılabildiği hâlde /+KI/ ekini alarak benzer sıfat görevini yerine getirir. Bir sıfatın, sıfat yapan /+KI/ ekini alması mümkün görünmemektedir. Üstün sözcüğü "üstte" anlamına bağlı olarak sıfat yapan /+KI/ ekini almıştır. Üstün+ki sıfatına çoğunlukla Eski Uygur Türkçesi metinlerinde rastlanmıştır. Bu kullanım Eski Uygur Türkçesine özgü türetme yöntemlerine bağlı olarak ortaya çıkmış ve sonrasında yaygınlık kazanmış olmalıdır.

18. üzeliksiz üstünki yeg apamulug menü nirvanıg tilegülük (AP 225). *Daha yukarısı olmayan / ulaşılmaz, üstteki daimî ebedî Nirvana'yı istemeli.*

19. men amtı tolpsansartakı tınlıglar üçün üzeliksiz üstünki yeg burhan kutu küsüşin (AP 255). *Ben şimdi bütün dünyadaki canlılar için en üstteki (daha yukarısı olmayan) mükemmel Budalık arzusuyla.*

20. ol ödün üstünki tenriler bo savıg körüp (AP 290). *O zaman yukarıdaki tanrılar bu sözü görüp.*

21. astıngı tonı öziniñ turur, üstünki tonnu men 'ariyat bėrip turur men (NF 106 /5). *Altındaki kıyafeti kendinindir, üstteki kıyafeti ben ödünç vermişim.*

Üstün sözcüğünün yüce, seçkin, faik anlamlarını Harezmi Türkçesi eserlerinde görmek mümkündür. Mukaddime'tül Edeb'de üstün "üst, üst taraf" olarak geçer: üstün ışık "kapının alt veya üst eşiği"; üstün tişi uzun "üst ön dişleri aşağıdakilerden uzun olan adam", üstün tişi uzun bol, üstün tutağı ak at, üstün tutak "üst dudak" vb. (Özçamkan Ayaz, 2023, s. 864).

22. müsī aydı: üstün ni'metni kodup astın ni'met mü tileyür-siz (KE 119r7). *Musa dedi (ki): Yukarıdaki nimetleri bırakıp aşağıdaki nimetleri mi istiyorsunuz?*

23. andın astınrak ni'metlerni bulmas erveden üstünrek ni'metni bulmak muhāl turur (KE 122v 9). *Ondan daha aşağıdaki nimetleri bulamazken daha yukarıdaki nimetleri bulmak imkânsızdır.*

Eski Türkçede Edat Göreviyle Kullanımları

Edatlar, isimlerden sonra gelerek bu isimlerle sonrasında gelen isim veya cümlelerin herhangi bir unsuru arasında farklı ilişkiler kurar. Edatların bir bölümü zarf-fiillerin kalıplaşmasıyla oluşurken bir bölümü isimlerin zamanla anlam özelliklerini kaybetmesiyle ortaya çıkar. Türkçenin Arapça ve Farsçadan aldığı edatlar da mevcuttur. Edatların çoğunun tek başına bir anlamı yoktur, ancak bazı isimler belli yapılarda kalıplaşmaya uğrar ve edat işlevi kazanır. Bu kalıplaşmada anlam özelliklerini tamamen yitirmezler. Eski Türkçeden beri *altın*, *astın*, *üstün* isimlerinin edat işlevi üstlendiği yapılarla karşılaşılmalıdır. Bu yapılar edat hüviyeti kazanırken eksiltmeye uğramıştır. Bir yönüyle, kısaltma gruplarından dönüşerek edat grubu görünümü kazanmıştır.

Kaşgarlı, *astın* sözcüğünü, *alt* anlamında edat olarak izah eder ve bu yapıyı kötü bir kullanım şekli olarak ifade eder. Kaşgarlı'ya göre fasih şekil *altın*'dır (Ercilasun, 2014, s. 53). *Astın* ve *altın* sözcüklerinin edat olarak kullanımında pek bir fark yoktur. Yalnız *altın* sözcüğünün edat olarak daha yaygın kullanıldığı görülür. *Altın* edatı örneklerine Eski Uygur Türkçesinden itibaren rastlanır. Buna bağlı olarak edat öncesinde /+TIn/ ve /+TA/ ayrılma hâli eklerinin ikisi de kullanılır:

1. otuz yaş^{tın} altın yegirmi yaş^{tın} üstün (HB Vas 07 17, 18). Otuz yaşından aşağı yirmi yaşından yukarı.

2. bularda en altın bu yalçık yorır. Bunlardan en altta bu yalçık [ay] dolaşır (KB 137).

3. ogul minde altın maña ne teñe. Oğul benden aşağıdır, bana nasıl denk olur? (KB 0186).

Eski Türkçede “isim + /+TIn/ + *astın*” yapısıyla edat grubu oluşturulmuştur. Bu yapı (...dan altta, ...dan aşağı) anlamları taşır. *Astın*, öncesindeki isimde ayrılma hâli eki istemiştir. Ancak kendisinden sonra ek almadan fiille bağlanmıştır. Ek almadan gerçekleşen bu kalıplaşma, edat görevi kazandığını gösterir:

1. ‘arş eflâknı uçmahnı tamugnı özindin astın kördi (KE 209r 16). Arşı, felekleri, cenneti, cehennemi kendinden aşağıda gördü.

2. imâmdın astın âbdast kıldı (NF 221/17). İmamdan aşağı abdest aldı.

Tarihî metinlerde *ortun* sözcüğünün sıfat kullanımı yaygınken zarf ve edat görevi bulunmamaktadır. Sözcüğün *ortu* ve *otra* şekilleri edat göreviyle kullanılmıştır. Temel kullanımı yer-yön zarfı olan *ortunun* “ara, arasında, ortasında” edat kullanımlarında /+(I)n/ ekine ihtiyaç duymamıştır. Öncesindeki isim, ek almadan bu edata bağlanmıştır. *Ortu* / *otra* sözcüğünün edat olarak kullanımı Karahanlı sahasında görülmeye başlamıştır: *kün ortu yanak*; *kün ortu ödün* (TTT. V.A. 89). *Otra* < orta “arasında, ortasında”; *teniz otra kirdi Ost. Gr. 178*; *evin barkın orta Ost. Gr. 178*) (Hacıeminoğlu, 1984, s. 66).

Kaşgarlı *üstün* sözcüğünü “üst” anlamında edat olarak açıklar. Eski Türkçede “Onun üzerinde” anlamında *anda üstün* denildiği bilgisini verir (Ercilasun, 2014, s. 53). Hacıeminoğlu sözcük hakkında yaptığı “*üstün* < *üst+ü-n* “*üstte*, *üstünde*” etimolojik açıklamadan sonra bu edatın az kullanıldığını belirtir, ancak Eski Türkçe metinlerde *üstün* edatı incelediğimiz diğer sözcüklere göre daha sık kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi metinlerinde *üstün* edatına çok sık rastlanmaktadır. Diğer üç sözcükte olduğu gibi *üstün* edatı da öncesinde /+TIn/ ve /+TA/ ayrılma hâli eklerini istemiştir:

1. bu yertünçüde üstün tenri yaruk tètir (SY. 319). Bu yeryüzünden üstteki gök aydınlıktır.

2. yaşıl kökte *üstün*; andan *üstün* (Ost. Gr. 180) (Hacıeminoğlu, 1984, s. 106). *Yeşil gökten yukarı; ondan yukarı.*

3. otuz yaşın altın yegirmi yaşın *üstün* (HB Vas 07 17, 18). *Otuz yaşından aşağı yirmi yaşından yukarı.*

4. az edgüke yalnız unitur özin / yaşıl kökte *üstün* yoritur sözün. *Küçük bir mutluluğa erişince insan kendini unuttur; sözünü mavi gökten daha yukarılara yükseltir* (KB 1124, KB 4844).

5. *mundın üstün nige eiletmes sèn* (KE 211r15). *Bundan yukarı niçin yollamazsın.*

6. *mundın üstün uştmahka hēç kimerseke icābet yok* (NF 57/1). *Bundan üstteki cennet için hiç kimseye izin yoktur.*

7. *imāmdın üstün ābdast kılı başladı* (NF 221/17). *İmamdan üstte abdest almaya başladı.*

8. *barçadan üstün kötürdi* (CC 69b/13-14). *Hepsinden yukarı kaldırdı* (Argunşah vd., 2015).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Kullanımları

Altın, astın, ortun, üstün sözcüklerinin Eski Türkçede görülen bazı kullanım özellikleri çağdaş Türk lehçelerinde devam etmiştir. *Alt* sözcüğü al “ön, ilk, birinci, ilk önce; alt”, *üst* sözcüğü birçok lehçede *üs* olarak kullanılır (Tavkul, 2020, s. 375). Yakutçada *al* sözcüğünün *alın* şekli, alt ve aşağı anlamında kullanılır (Vasiliev, 1995, s. 10, 17). Yakutçada *üst* sözcüğünün 1. *Ürüt*, 2. *Taņas*, 3. *Ağa saastaax*, *ürdükü*, 4. *üöheerji* karşılıkları bulunur (1995, s. 286).

Altın “alt, aşağı” anlamlarıyla Tuvacada “aldın” TuW 73b; Yeni Uygurcada “aldın” önce, ...den önce; Özbekçede “āldin” önce, önceden; Yakutçada “alın” alt, aşağı kullanımlarıyla varlık gösterir (Ayazlı, 2016, s. 47).

Astın “alt, aşağı” anlamlarıyla Kırgızcada mevcuttur: *kolumda beş miñ kolum bar 66. Cer üstü menen cer astın* (Er Töştük Destanı; 32); *malınıp turat Köl бүткөн таман astın karasa een* (Beyaz Gemi; 39). *astın* “temelinden”, *astinki* “alt” anlamındaki kullanımlara Yeni Uygur Türkçesinde de rastlanır: *astinki kevet* “alt kat” (Necip, 2013, s.19). *Ast* sözcüğünün kökü “as+ra” örneğinden anlaşılabacağı üzere **as* olmakıdır.

Ortun sözcüğü orta ve ortanca anlamlarıyla Tuvacada “ortun” TuW 223; Hakaşçada “ortın” HakRS 223; Yakutçada “orton” şekilleriyle yer alır. Ayrıca Yeni Uygur Türkçesinde *otran* “orta, merkez” anlamında kullanılır: *otran kol* “orta parmak”, *otran koldek* (mecazi) “çok iyi” (Necip, 2013, s. 299). Altaycada *orton* sözcüğü *ortadaki*, *ortanca* anlamında kullanılmaktadır. Altay masal metninde *orton kızı*: *ortanca kızı* (Çelik, 1995, s. 48-50). *orton ecem kijige bargan Onıñ toyına boıotsogor dep surandı* (Altay Masalları 6). *Carın orton uuh Topçı kiçü uulı Közödöy boltır* (Altay Masalları 48)

Üstün sözcüğü *üst*, *üstte*, *yukarı* ve *üstteki* anlamlarıyla Yeni Uygur Türkçesinde kullanılır: *üstünki* “üstündeki” (Necip, 2013, s. 447). Dolgancada *üstün* “boyunca, içinden” anlamındadır: *Oyūr üstün timir huolu tutallar* “Tayga boyunca demir yolunu yapıyorlar.” (Li, 2022, s. 526). Hakaş Türkçesinde de benzer kullanıma rastlanmıştır: *Tilekeyde çirniñ üstün tiksı ibire kör turadır* (Şahin, 2007, s. 52).

SONUÇ

İncelenen sözcüklerin isim, sıfat, zarf, edat kullanımlarında yapısal bir farklılık görülmemektedir. Eski Türkçede yer ve yön anlamları taşıyan *altın* (alt, altta, alttaki, ...nın altı, ...dan

aşağı), *astın* (alt, aşağı, aşağıda, aşağıdaki, ...nın aşağısı, ...dan aşağı), *üstün* (yukarı / üst, üstte, üsteki, ...den yukarı), *ortun* (orta / ortası, ortadaki, ortanca, ...nın ortası) anlamlarını karşılamıştır.

Bu sözcüklerin sonundaki ekler /+°n/ vasıta hâli veya /+TI/ ayrılma hâli şeklinde izah edilir, ancak Eski Türkçede bu sözcüklerin belirtilen eklerin işlevlerini taşımadıkları görülür. Bu durumda *alt*, *üst*, *ast*, *ortu* yer ve yön tabanlarına getirilen ekler bir daha gözden geçirilmelidir. Sırasıyla *alt*, *altın*; *ast*, *astın*; *ortu*, *ortun*; *üst*, *üstün*; sözcükleri aynı köklerden farklı eklerle türetilmiştir. Eski Türkçede **al*, **as*, **üs*, yer yön isimleri /+t/ isimden isim yapım ekiyle anlamını muhafaza etmiştir. Böylece “*al+t*, *üs+t*, *as+t*” isimleri meydana gelmiştir. Ancak bu sözcüklerden farklı olarak *altın*, *astın*, *ortun*, *üstün* sözcükleri /+tI/ ve /+(I)n/ isimden isim yapan, anlamı kuvvetlendiren eklerle ayrıca türetilmiş olmalıdır.³ Yukarıda izah edildiği gibi *ädgüti* “*iyice*”, *katıgdı* “*sıkı, sağlam*”, *äkinti* “*ikinci*”, *am+ti* “*şimdi*”, *kidir+ti* “*batıda*”, *üstür+di* “*üstten, yukarıdan*”, *taştır+ti* “*dışarıda, dışarı*”, *öndür+ti* “*doğuda*” sözcüklerinde /+tI/ ekinin kuvvetlendirme fonksiyonu görülmektedir. Benzer durum /+(I)n/ ekinin bazı kullanımlarında da söz konusudur: *öd+ün* “*zaman*”, *sö+n* “*zaman*”, *yaz+ın* “*yazın*”, *tärk+in* “*çabuk, çabucak*”, *tıllag+ın* “*ol sebepten*”, *ärksiz+in* “*güçsüz, güçsüz olarak*”, *ne+tag+in* (*ne kadar*). Bu iki ekin pekiştirme / kuvvetlendirme görevini **or+tu+n* sözcüğünde de görmek mümkündür. Anlamı *ortada*, *en orta*, *ortanca* olan bu sözcük diğer yön isimleri için de doğru bir referanstır. /+tI/ ve /+(I)n/ ekinin Eski Türkçede geldiği sözcüklere kattığı anlam ve görevler yukarıda ayrıntılı olarak verilmiştir.

Derlenen cümle örneklerinde bu sözcüklerin eksiz biçimleri olan *alt*, *üst*, *ast*, *ortun* bu sözcüklerin görevini karşılayabildiği görülmüştür. Buna rağmen *altın*, *astın*, *ortun*, *üstün* şekillerinin kullanılması yer yön anlamını kuvvetlendirmek içindir.

Alt sözcüğü *al* “*ön, ilk, birinci, ilk önce; alt*”, *üst* sözcüğü birçok lehçede *üs* olarak kullanılır. Yakurtçada *al* sözcüğünün *alın* şekli *alt* ve *aşağı* anlamında kullanılır. *Ast* sözcüğünün kökü “*as+ra*” örneğinden anlaşılacağı üzere **as*’tır. *Orta* sözcüğünün kökeni hakkında farklı yorumlar mevcuttur. Sözcük kökünü *or-* fiiline dayandıranlar olduğu gibi *or* isim köküne dayandıranlar da vardır. İncelenen diğer yön isimleriyle mukayese edildiği takdirde sözcük kökünün *or* ismi olduğu yönündeki görüş daha olası görünmektedir. Bu durumda sözcüklerin etimolojisi şu şekilde izah edilebilir: *as+tı+n*, *al+tı+n*, *üs+tü+n*, *or+tu+n*. İsimlere gelen /+tI/ eki geldiği yön isminin anlamını kuvvetlendirmiştir. /+(I)n/ eki de kalıplaşmaya uğrayan kuvvetlendirme eklerinden biridir. Bu yapılar *as+tı+n* (bir şeyin altını, altıyla), *al+tı+n* (bir şeyin altını, altıyla), *üs+tü+n* (bir şeyin üstünü, üstüyle), *or+tu+n* (ortayı, ortayla) şekilleriyle karıştırılmamalıdır.

Altın, *astın*, *ortun*, *üstün* şekillerinin sıfat göreviyle kullanılması bu sözcüklerdeki eklerin çekim eki değil kuvvetlendirme eki olduğunun bir başka kanıtıdır. Eksiz şekilleriyle aynı anlamı taşıyan bu yapılar hâl eki alarak sıfat görevi kazanmış olamaz. Çünkü sıfatlar hâl eki almadan kendisinden sonra gelen ismi niteler.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. “Sözcük Köklerine Getirilen /+tI/ + /+(I)n/” başlığı.

Kısaltmalar

AH: Atabetü'l Hakayık

AY: Altun Yaruk

B: batı yüzü

BK: Bilge Kağan

CC: Codex Cumanicus

D: doğu yüzü

DLT: Dîvânu Lugâti't-Türk

G: güney yüzü

HB: Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri

K: kuzey yüzü

KB: Kutadgu Bilig

KE: Kışaşü'l-Enbiyâ

KT: Köl Tigin

ME: Mukaddimetü'l-Edeb

NF: Nehcü'l-Ferâdis

RKT: Karahanlı Türkçesi: Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Ryland Nüshası)

SY: Kekiz Yükme

KAYNAKÇAAkar, Ali (2019). *Düşünen Türkçe*. İstanbul: Ötüken.Arat, Reşit Rahmeti (1947). *Kutadgu Bilig I: metin*. Ankara: Milli Eğitim.Arat, Reşit Rahmeti (2007). *Eski Türk şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.Arat, Reşit Rahmeti (2008). *Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hâcib*. İstanbul: Kabaalıcı.Argunşah, Mustafa ve Güner, Galip (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit.Ata, Aysu (2013). *Karahanlı Türkçesi: Türkçe ilk Kur'an tercümesi (Ryland nüshası): giriş metin notlar – dizin*. (3. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu.Ata, Aysu (2019). *Nâşirü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabğûzî, kışaşü'l-enbiyâ (peygamber kıssaları) I. (giriş-metin-tıpkıbasım) II. (dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.Ayazlı, Özlem (2016). *Eski Uygurca din dışı metinlerin karşılaştırmalı söz varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.Bang, W.; Gabain, Von A.; Rahmeti, R. (1984). *Sekiz Yükme*. Berlin.Caferoğlu, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.Clauson, Sir Gerard (1972). *An etymological dictionary of prethirteenth-century Turkish*. Oxford University Press. (ED).Çelik, Ülkü (1995). Altay Türkçesi ile üç metin (Tuba-Çalkandu-Altay). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 43, 37-98.Çetin, Engin (2020a). *Altun Yaruk VII. kitap Berlin bilimler akademisindeki metin parçaları (karşılaştırmalı metin, çeviri, açıklamalar, dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Çetin, Engin (2020b). *Altun Yaruk VIII. kitap Berlin bilimler akademisindeki metin parçaları (karşılaştırmalı metin, çeviri, açıklamalar, dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Daşdemir, Muharrem (2010). Anadolu ağızlarında çekimli yapılarda ortaya çıkan /+(e)n/ eki ve buna bağlı ses değişimleri. *Journal of Turkish Research Institute*, 14, 36, 1-16.
- Eckmann, Janos (2009). *Nehcü'l-ferâdis: uştmahtarının açık yolu (cennetlerin açık yolu) metin-dizin/sözlük-tıpkıbasım* (Semih Tezcan ve Hamza Zülfikar, Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Akkoyunlu, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, a functional approach to the lexicon*, Vol. 1-2, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Erdal, Marcel (2004). *A grammar of old Turkic*. Leiden-Boston: Brill Handbook of Oriental Studies.
- Eren, Hasan (2020). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü (etds)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gabain, Annemarie Von (2007). *Eski Türkçenin grameri*. (M. Akalın, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü. 1. ve 11. Ciltler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. (1984). *Türk dilinde edatlar (en eski Türkçe metinlerden zamanımıza kadar)*. Ankara: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (2008). *Karahanlı Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- İlker, Ayşe (2017). *Manisa ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- İlker, Ayşe (2022). *Türkiye Türkçesi ağızları ve Altay Türkçesinde "ortan/orton" kelimesi üzerine*. L.N. Gumilyev Üniversitesi, 195-205.
- Karahan, Leyla (2012). Türkçede bazı ek ve edatlarda "-n" morfemi ile ortaya çıkan varyantlaşma. *Türk Moğol araştırmaları. Tuncer Gülensoy armağanı. TKAE*, 219-236.
- Kaya, Ceval (2021). *Uygurca Altun Yaruk giriş, metin ve dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Keskin, Berker (2022). *Eski Uygur Türkçesi hukuk belgeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kononov, Andrey Nikolayeviç (1956). *Grammatika sovremennogo Turetskogo literaturnogo yazıka*. Moskva: Leningrad.
- Kononov, Andrey Nikolayeviç (1980). *Grammatika yazıka tyurkskih runičeskih pamyatnikov VII-IX vv*. Moskva: Leningrad.
- Korkmaz, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi grameri (şekil bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Zeynep (2011). *Türkçede eklerin kullanılış şekilleri ve ek kalıplaşması olayları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Li, Yong-Song (2022). *Türk dillerinde sontakılar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Mahdum, Abid Nazar (2010). *Revnaku'l-İslâm*. İstanbul: Çile.
- Naskali, Emine Gürsoy ve Duranlı, Muvaffak (1999). *Altayca-Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Necip, Emir Necipoviç (2013). *Yeni uygur türkçesi sözlüğü* (İklil Kurban, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Ölmez, Mehmet (2012). *Orhon-Uygur hanlığı dönemi Moğolistan'daki eski Türk yazıtları. metin-çeviri-sözlük*. Ankara: BilgeSu.
- Özçamkan Ayaz, Gülşen (2023). *Mukaddimetü'l-Edeb Paris ve Yozgat nüshaları (giriş-metin-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Radloff, Wilhelm (1960). *Versuch eines wörterbuches der Türk -dialecte, I, II, III, IV, dritter band, printed in the netherlans by mouton&co, printers, the hague, and by krips repro, rijswijk (z-h)*.
- Räsänen, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Röhrborn, Klaus (2015). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmate-rial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentrala-sien. Neubearbeitung, II. Nomina, Pronomina, Partikeln, Band I: a-asvık, Franz Steiner Verlag, Stuttgart*.
- Şahin, Erdal (2007). *Hakas destanı Altın Çüs*. İatanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Tavkul, Ufuk (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tekin, Talat (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9. Sanat, İstanbul: Sîmurg Yayınları.
- Tekin, Talat (2010). *Orhon yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Temur, Nezir (2018). *Er Töştük destanı Cusup Mamay varyantı*. Ankara: Grafiker.
- Türk Dil Kurumu (1971). *XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü. o-t*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Vasiliev, Yuriy (1995). *Türkçe – Sahaca (Yakutça) sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch – Deutsch – Türkisch (eskiUygurcanın el sözlüğü eski Uygurca – Almanca – Türkçe)*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.

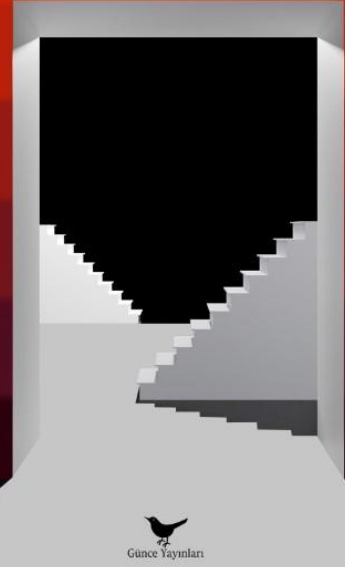
27 MAYIS DARBESİ'NİN TÜRK ROMANINA YANSIMASI

DR. FERHAT ÇETİNKAYA

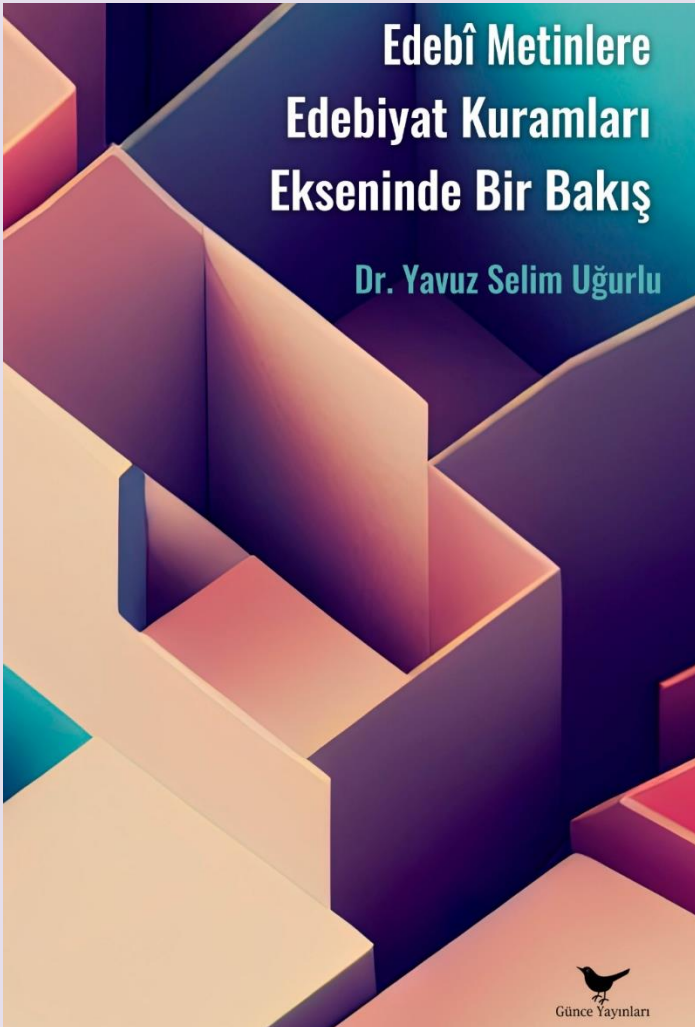
Türk Romanında Arzunun Görüngüleri

Ömriye Bayrak

Edebî Metinlere Edebiyat Kuramları Ekseninde Bir Bakış

Dr. Yavuz Selim Uğurlu

Ertuğrul Gazi Derhem

Türk Romanında Narsisizm

